

LECTIO PRAECURSORIA

Jyrki Nissi

The Communalities of Death and Dying in 15th Century Europe: Evidence of Miracle Narratives and *ars moriendi* Guidebooks

Girolamo Savonarola oli 1400-luvulla elänyt firenzeläinen dominikaaniveli, mystikko ja moraalinen uudistaja. Savonarola muistetaan parhaiten aktiivisesta jaksostaan Firenzessä 1490-luvulla, jolloin hän nousi kaupungin johtoon sekä piti tulikivenkatkuisia saarnoja maailmanlopusta ja maallisten asioiden turhamaisuudesta. Hän poltatti kaupunkilaisten koruja ja muita arvoesineitä rovioilla, mutta vuosisadan loppuun mennessä hän joutui itse roviolle, minkä jälkeen hänen tuhkinsa huuhdottiin Arno-jokeen. Tehdessäni kandidaatintutkielmani vuonna 2009, päätin tutustua Savonarolan vaiherikkaaseen henkilöhistoriaan. Savonarolan seikkailut Firenzessä jäivät kuitenkin pian sivuosaan ja päädyin lopulta käsittelemään työssäni ainoastaan yhtä hänen suosittua saarnaansa. Kyseisen saarnan aihe oli kuoleminen taito. Minulle tuohon saarnaan tutustuminen toimi tuolloin eräänlaisena porttina myöhäiskeskiaikaiseen kuolemankulttuuriin, jota myös väitöskirjani käsittelee.

Väitöskirjaa tehdessäni olen havainnut, että vaikka keskiaikainen kuolinhetki monella tavalla erosi 2000-luvun kuolemasta, liittyy kuolemaan nyky-yhteiskunnassamme monessa mielessä myös varsin samankaltaisia ajatuksia ja toiveita kuin keskiajalla.

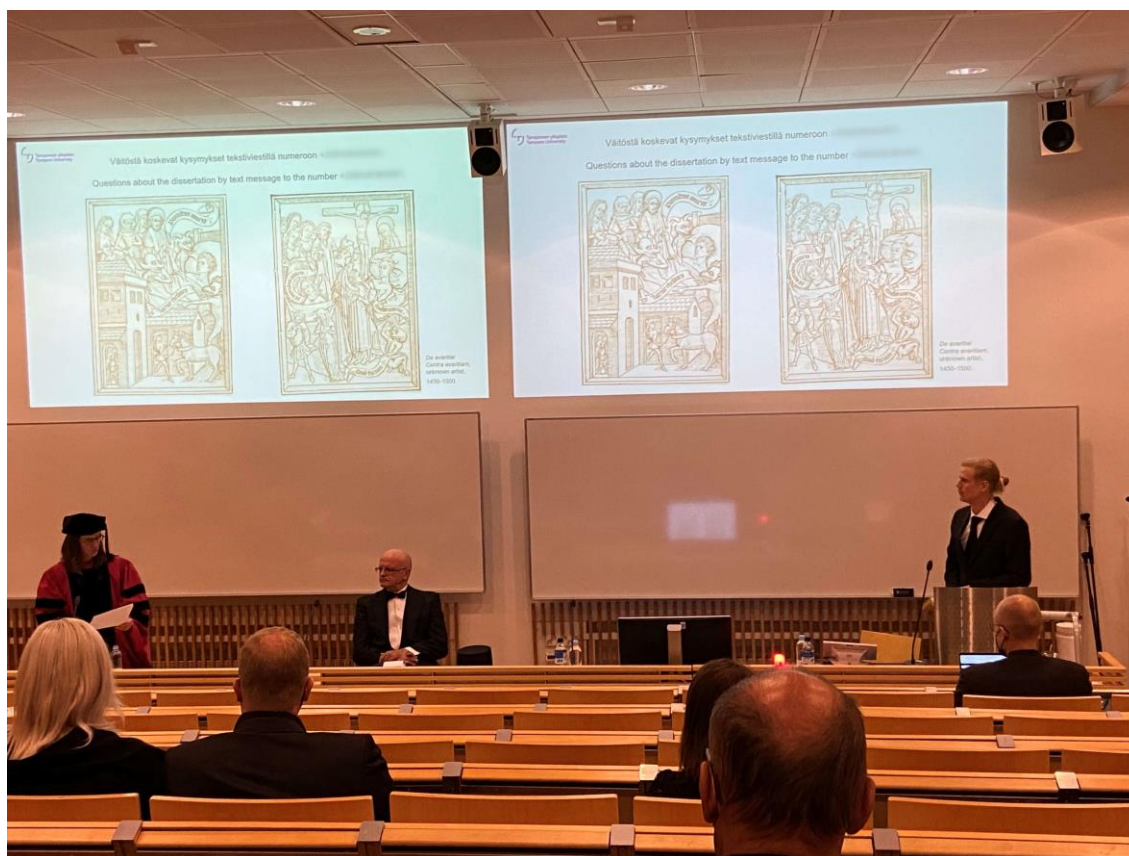
Kenties yksi keskeisimpiä eroja keskiaikaisen ja nykyisen kuolemankulttuurimme välillä on kuoleman ja kuolevaisuuden pohtimisen intensiivisyys. Siinä missä nykyihminen helposti siirtää kuoleman ajatteleminen tuonnemmaksi, keskiaikaista ihmistä kehoitettiin pohtimaan omaa kuolevaisuuttaan jatkuvasti. 2.11.1496 pitämässään saarnassa edellä mainittu Savonarola kehotti firenzeläisiä pistämään silmiinsä kuvainnolliset kuoleman silmälasit. Suomalaiselle penkkiurheilukansalle Savonarolan metafora aukeaa varmasti silmänräpäyksessä, olemmehan tottuneet katsomaan urheilukisoja sinivalkeisten lasien läpi. Katsoessaan maailmaa kuoleman linssien läpi ihmiset sen sijaan huomaisivat Savonarolan mukaan, kuinka kaikki maalliset asiat olivat katoavaisia. Maallisten asioiden sijaan ihmisten oli keskityttävä saarnaajan mukaan siihen, millä oli hänen mielestään kaikkein eniten väliä eli kuoleman jälkeiseen elämään.

Keskiaikaisen käsityksen mukaan ihmisen sielulle oli varattu kolme mahdollista sijoituspaikkaa ruumiillisen kuoleman jälkeen. Ne mallikelpoiset kristityt, jotka olivat eläneet synnittömän elämän, pääsivät välittömästi kuoleman jälkeen nauttimaan taivaan autuudesta. Kuolemansyntejä suorittaneet puolestaan joutuivat helvetin ikuisen piinaan. Suurin osa ihmisistä, jotka eivät kuuluneet kumpaankaan edellä mainittuun joukkoon, löytäisivät itsensä kirkon opetusten mukaan kiirastulesta, missä ihmisten sielut puhdistettiin elämän aikana suoritetuista synneistä. Kiirastulesta vietetty aika riippui siitä, kuinka paljon syntejä oli eläessään tehnyt. Kuollutta kaipaamaan jääneet läheiset saattoivat lyhentää kiirastulesta vietettyä aikaa rukoilemalla kuolleen sielun puolesta.

Savonarolan mainitsemat kuvainnolliset silmälasit, joita voisimme kutsua vaikkapa kalman kakuloiksi, eivät olleet saarnaajan ainoa ohjeistus, miten ihminen muistaisi oman kuolevaisuutensa. Maallisen elämän katoavaisuus pysyisi ihmisen mielessä, jos tämä pitäisi ranteessaan luusta tehtyä korua. Kodin seinälle oli myös syytä ripustaa pääkallon kuva ja kuolevien ihmisten luona oli hyvä vieraila. Aivan viimeisillä hetkillään kuoleva olisi Savonarolan mukaan kuitenkin syytä jättää uskotun ystävän seuraan. Ihmisjoukko näet häiritsisi kuolevan keskittymiskykyä.

Myöhäiskeskiaikaista kuolinhetkeä käsittelevässä tutkimuksessa tällaista yksityisen kuolinhetken ideaalia ei olla aikaisemmin käsitelty käytännössä lainkaan. Tämä havainto onkin väitöskirjani yksi tutkimustulos: 1400-luvun teologit näkivät kuolevalla olevan parhaat mahdollisuudet siirtyä tuonpuoleiseen, jos hän oli yhden uskotun ystävän seurassa. Dominikaaniveri Savonarola ei keksinyt saarnassaan mainitsemaa ohjeistustaan tyhjästä. Kyseessä on kehoitus, jota toistettiin vuosisadan ensimmäisellä puoliskolla kirjoitetuissa ars moriendi eli kuolemisen taito -oppaissa. Näiden oppaiden suhtautumista kuolinhetken yhteisöllisyyteen olen tutkinut väitöskirjassani.

Näiden ”kuinka kuolla oikein” -oppaiden mukaan kuoleva kohtasi viimeisillä hetkillään paholaisen asettamia kiusauksia. Yksi näistä oli ahneuden kiusaus, jossa paholainen vietteli kuolevan ajattelemaan kaikkia niitä ihania maallisia asioita, joista kuoleva joutuisi luopumaan. Yksi näistä asioista oli kuolevalle rakkaat läheiset. Oppaiden mukaan oli parempi jättää läheiset ihmiset aivan viimeisten hetkien ulkopuolelle, jotta kuoleva ei jäisi suremaan näiden ihmisten menetystä.

Jyrki Nissin vastaväittäjänä toimi professori Laura Ackerman Smoller Rochesterin yliopistosta ja kustoksena professori Christian Krötzl Tampereen yliopistosta. Kuva: Sanna Niskanen.

Historiantutkimuksessa on korostettu keskiaikaisen kuolinhetken yhteisöllisyyttä. Väitöskirjani ei haasta tätä yleistä näkemystä kuolinhetken yhteisöllisyydestä. Sen sijaan se nostaa esiin aikaisemmassa

tutkimuksessa huomiotta jääneen ristiriidan teologien ohjeistuksen ja kansan käyttäytymisen välillä. Ohjeistus kuolla yhden uskotun ystävän seurassa ei ollut kuoleamisen taito -oppaiden sivuille jäänyt kuriositeetti, vaan tuota ohjeistusta välitettiin kansalle myös saarnastuolista käsin, kuten aikakauden tunnetuimpiin saarnaajiin kuuluva Savonarola teki. Väitöskirjani keskeinen argumentti on, että tuota ohjeistusta ei ole kuitenkaan laajasti noudatettu kansan keskuudessa.

Sen lisäksi, että väitöskirjani tuo esiin kirkon ideaalin yksityisestä kuolinhetkestä, tutkimukseni täyttää myöhäiskeskiaikaisen kuolinhetken yhteisöllisyyteen liittyvän toisen tutkimusaukon. Siinä missä aikaisempi tutkimus on jo todennut kuolinhetken olleen yhteisöllinen tilanne keskiajalla, väitöskirjani vastaa kysymykseen, *miten* tätä yhteisöllisyyttä luotiin kuolevan ympärille 1400-luvulla. Väitöskirjassani vastaan tähän kysymykseen italialaisiin ja ruotsalaisiin kanonisaatioprosesseihin ja ihmekokelmiin tallennettujen kuolleistaheräämisihmeiden kautta. Tällaista hagiografista aineistoa on aikaisemmin käytetty varsin vähän kuolemantutkimuksessa. Sen vuoksi väitöskirjani tarjoaa uuden lähestymistavan tutkia keskiaikaisen yhteisön tapoja luoda yhteisöllisyyttä kuolinhetken koittaessa.

Keskiajalla pyhän Kristoforoksen kuvan näkemisen uskottiin suojelevan äkkikuolemalta. Kristoforos on kuvattu esimerkiksi Hattulan Pyhän ristin kirkon pohjoisseinälle, mistä sen näkee ensimmäisenä asiana kirkkoon astuessaan. Kuva: Jyrki Nissi.

suuksia kilometrin päästä ison screenin kautta. Tuo kokemus ja paikalle kokoontuneiden ihmismassojen näkeminen auttoivat ymmärtämään, minkälaisia vahvoja tunteita pyhimyskultteihin liittyy ja on liittynyt kautta historian.

Kanonisaatioprosessin tarkoituksena oli, ja on edelleen, selvittää, voidaanko tutkimuksen aiheena oleva henkilö julistaa pyhimykseksi. Kyse on katolisen kirkon oikeudellisesta prosessista. Tuossa prosessissa kanonisaatiokomission eteen kutsutut henkilöt todistivat kokemistaan ihmeellisistä sattumuksista, jotka he olivat tulkinneet tapahtuvan sen ansiosta, että he olivat rukoilleet apua edesmenneeltä henkilöltä, jota he pitivät pyhimyksenä. Siinä missä nykyisin kanonisoimiseen riittää muutama ihme, keskiaikaisiin kanonisaatioprosesseihin ja ihmekokelmiin saatettiin tallentaa satoja erilaisia ihmeitä. Väitetyt ihmeet olivat tapahtuneet joko pyhimyksenä pidetyn henkilön eläessä tai tämän kuoleman jälkeen.

Pyhimysten kunnioittaminen oli keskiaikaisille ihmisille tärkeä osa heidän elettyä uskoaan. Toisaalta sitä se on nykyäänkin katolisissa maissa. Pääsin itse todistamaan tätä ollessani Roomassa keväällä 2014 samaan aikaan, kun kaupungissa vietettiin paavi Johannes Paavali II:n ja paavi Johannes XXIII:n pyhimykseksi julistamisjuhlaa. Kaupunkiin oli saapunut noin miljoona ihmistä juhlistamaan tuota tilannetta. Minä muiden mukana menin juhlapäivänä Vatikaaniin seuraamaan Pietarin kirkon aukiolla pidettyä juhlamessua. Tosin en päässyt tuolloin lähellekään Pietarin kirkkoa. Huolimatta siitä, että olin paikalla kaksi tuntia ennen tilaisuuden alkua, löysin itselleni paikan Ponte Sant'Angelolta. Seurasin siis juhlallisuuksia kilometrin päästä ison screenin kautta.

Väitöskirjassani olen tutkinut niin sanottuja kuolleistaheräämisihmeitä. Nämä ovat sellaisia ihmekertomuksia ja todistajanlausuntoja, joissa jonkun henkilön väitetään heränneen kuolleista. Näissä narraatiivissa ihminen oli ensin tulkittu kuolleeksi, lähes kuolleeksi tai pian kuolevaksi. Estääkseen henkilön kuoleman, yhteisö päätti rukoilla jonkun pyhimyksen apua. Vastapalvelukseksi pyhimykselle luvattiin yleensä, että herätessään kuollut henkilö tai laajempi yhteisö tekisi pyhiinvaelluksen pyhimyksen haudalle. Nämä tapaukset päättyivät iloisesti, sillä niissä kuolleeksi tulkittu henkilö virkoo. Joko pysyvästi tai vain lyhyeksi aikaa saadakseen kirkon viimeisen sakramentin, jota kuoleva ei äkillisessä kuolintilanteessa ollut ehtinyt vastaanottaa.

Käyttämäni aineiston perusteella näyttää siltä, että kuolleistaheräämisnarratiiveja tallennettiin 1400-luvulla useammin kuin aikaisemmillä vuosisadoilla. Tämä näyttäisi linkittyvän osaksi laajempaa ihmeiden tallentamiseen liittyvää ilmiötä. Ajalle oli tyypillistä, että paavillinen kuuria suosi pyhimykseksi julistamis päätöksissään näyttäviä ihmeitä. Kuolleista herääminen saatettiin siis kirjata ylös kanonisaatio-prosessiin mieluummin kuin jokin vähemmän loistelas ihmekertomus. Myös pyhimysten rukoilemisen käytännöissä tapahtui myöhäiskeskiajalla muutos, joka vaikutti siihen, että väitetyjä kuolleista heräämisiä tallennettiin hagiografisiin lähteisiin yhä useammin. Aikaisemmillä vuosisadoilla oli ollut yleisempää rukoilla pyhimyksiä heidän haudoillaan tai reliikkien äärellä. Tarkastelemallani ajanjaksolla enemmistö tallennetuista ihmeistä tapahtui etäällä pyhimyksen haudalta, kuten vaikkapa kotona. Tällainen käytäntö luonnollisesti lisäsi väitettyjen kuolleista heräämisten määrää, kun pyhimysten rukoileminen kotona ja sitä myöskin myös kuolevien henkilöiden äärellä lisääntyi.

Musta surma ja sitä seuranneet ruttoepidemioiden jättivät jälkensä eurooppalaiseen kulttuuriin. Historiantutkimuksessa on perinteisesti korostettu, kuinka niin sanotut makaaberit teemat syntyivät mustan surman vanavedessä. Maalatut luurangot alkoivat tanssia kirkkojen seinillä ja ihmiset tarvitsivat oppaita siihen, kuinka kuolla oikein. Aikaisemmassa historiantutkimuksessa on korostettu 1400-lukua ennennäkemättömän makaaberina aikakautena. Tämä näkemys on kuitenkin vanhentunut. Tuorein tutkimus korostaa, että musta surma toimi ikään kuin katalyyttinä, eikä ilmiötä synnyttävänä voimana. Katalyytillä tarkoitetaan ainetta, joka nopeuttaa kemiallista reaktiota. Musta surma siis vahvisti jo olemassa olevia kulttuurillisia ilmiöitä, se ei synnyttänyt niitä. Asetan itseni tutkimukselliseen koulukuntaan, jossa 1400-luvun aktiivista kuoleman ja kuolevaisuuden pohdintaa ei nähdä obsessiona, eli jonkinlaisena päänäpintymänä tai kuoleman syleilemisena, vaan sen sijaan osoituksena aktiivisesta hengellisestä elämästä ja kiinteästä elävien ja kuolleiden välisestä suhteesta.

Väitöskirjassani olen tutkinut niitä kuolleistaheräämisnarratiiveihin tallennettuja tapoja ja tekoja, joilla toisen ihmisen kuolinhetken osallistuttiin. Tutkimani aineisto osoittaa, että keskiajalla kuoleva kaipasi aikaa ja muiden ihmisten läsnäoloa taatakseen itselleen mahdollisimman hyvät asetelmat tuonpuoleiseen siirtymiseen. Erityisen tärkeää oli, että pappi toimitti viimeisen sakramentin. Läheisillä oli kuitenkin tärkeä tehtävä ennen sakramentin toimittamista, sillä heidän oli osattava kutsua pappi paikalle oikea-aikaisesti, jotta kuoleva ei jäänyt ilman sakramenttia. Myös kuoleman jälkeisessä hautaamiseen valmistautumisessa yhteisö oli keskeisessä roolissa. Jopa kuolinhetken määrittäminen oli keskiajalla yhteisöllinen toimi.

Nämä teot kertovat siitä, että toisaalta kuolevasta henkilöstä ei haluttu luopua, vaan hänen kanssaan haluttiin viettää enemmän aikaa yhdessä. Toisaalta ne kertovat myös siitä, että ihmiset halusivat huolehtia läheisensä kuoleman jälkeisestä kohtalosta. Lähteissä korostuu siis yhtä lailla rakkaus maalliseen elämään kuin myös huoli siitä, miten ihmisen käy tuonpuoleisessa.

Kuolleistaheräämiskertomuksiin tallennetut yhteisölliset toimet osoittavat, kuinka ihmiset tekivät yhteistyötä kuolinvuoteen ympärillä: he neuvottelivat, tekivät päätöksiä ja auttoivat toisiaan. Käyttämäni ruotsalainen ja italialainen aineisto antaa varsin samankaltaisen kuvan keskiaikaisesta kuolinhetkestä. Silti

on toki huomioitava, että ihmisten elinolosuhteilla oli merkitystä heidän kuolinhetkeensä. Esimerkiksi pitkät välimatkat asutusten välillä vaikuttivat siihen, että Ruotsissa ihmiset olivat Italiaa useammin vaarassa kuolla ilman papin toimittamaa viimeistä sakramenttia. Italiassa, ja laajemminkin Etelä-Euroopassa, lääkärit vierailivat kuolevien ihmisten luona. Ruotsalaisissa kuolleistaheräämisnarratiiveissa lääkäreistä ei sen sijaan ole mainintoja.

Palatkaamme vielä lopuksi 1400-luvun kuolemankulttuurin ja nykyhetken yhtymäkohtiin. COVID-19-pandemian myötä samankaltaisuudet myöhäiskeskiaikaan lienevät melko itsestään selviä juuri tällä hetkellä. Olemme eläneet jo toista vuotta tartuntataudin ehdoilla ja taudin leviämistä pyritään hillitsemään sosiaalisella eristäytymisellä.

Sosiaalista eristäytymistä käytettiin myös keskiajalla ruttotartuntojen ehkäisemiseen. Tutkimuksessani olen kuitenkin törmännyt myös toisenlaiseen eristäytymiseen. Keskiakaisten kuolemisen taito -oppaiden ohjeistusta kohdata kuolema yhden ystävän seurassa voisi myös kutsua eräänlaiseksi sosiaalisesti eristäytymiseksi. Siinä missä meidän nykyisissä ohjeissamme sosiaalisella eristäytymisellä huolehditaan fyysisestä terveydestämme, keskiaikaiset oppaat kannustivat eristäytymiään perheestä ja muista läheisistä kuolevan sielun hyvinvoinnin vuoksi.

Vaikka nykyinen sosiaalinen eristäytyminen on ollut kiistatta välttämätöntä terveytemme vuoksi, on sillä ollut myös haittavaikutuksensa. Yksi näistä on ollut se, että monet COVID-19-tautiin sairastuneet ovat kuolleet ilman läheistensä läsnäoloa. Aiheesta käydyn julkisen keskustelun perusteella on selvää, että tällaista yksinäistä kuolemaa pidetään yhteiskunnassamme huonona asiana sekä kuolevan itsensä että suremaan jäävän yhteisön kannalta. Näin oli laita myös 1400-luvulla. Yksinäinen ja äkillinen kuolema oli keskiajalla niin sanottu huono kuolema. Kuolemisen taito -oppaiden ohjeistuksissakin yhteisöllisyys oli läsnä, vaikkakin vain yhden uskotun henkilön muodossa. Yksin kuolevaa ei siis haluttu jättää keskiajalla, eikä näin haluttaisi toimia nykyäänkään.

*FM Jyrki Nissin historian alaan kuuluva väitöskirja *The Communalilty of Death and Dying in 15th Century Europe: Evidence of Miracle Narratives and ars moriendi Guidebooks* tarkastettiin Tampereen yliopiston yhteiskuntatieteiden tiedekunnassa 4.9.2021. Vastaväittäjänä toimi professori Laura Ackerman Smoller Rochesterin yliopistosta. Kustoksena toimi professori Christian Krötzl yhteiskuntatieteiden tiedekunnasta.*

Väitöskirja on luettavissa verkossa osoitteessa

<https://trepo.tuni.fi/bitstream/handle/10024/133597/978-952-03-2025-6.pdf?sequence=2&isAllowed=y>